

Domonkosi Ágnes

A megszólítások és a nemi szerepek konstruálása¹

1. A megszólítások performatív jellege

A megszólítások és a beszédpartnerre utaló elemek a nyelvi tevékenység olyan összetevői, amelyek közvetlen kapcsolatban állnak a társas kapcsolatok és kapcsolathálózatok jellegével, alakulásával és alakíthatóságával; használatuk, változataik, különböző viszonylattípusokra és gyakorlatközösségekre jellemző sajátosságaik fontos tényezőjét jelentik a társas valóság dinamikájának. A jelenség kutatásának korai időszakában objektivista kiindulópont érvényesült, amely szerint a nyelvi forma tükrözi a társadalmi viszonyokat, mintegy a társas valóság nyelvi leképezése², ebben az értelmezésben tehát a megszólítások variativitása a társas kapcsolatok sokféleségének nyelvi következménye. A nyelvészeti antropológia, a beszélésnéprajz kibontakozásával változott a megszólítások vizsgálatának kiindulópontja, ugyanis a nyelv társas-kulturális praxisként való működésének, a nyelvi viselkedésnek és a jelentéslétrehozásnak az aspektusait előtérbe helyezve a megszólítás műveletei a társas valóság létrehozásának eszközeiként jelentek meg. A társas konstruktivista szemlélet szerint a társas viszonyok nyelvileg alakíthatók,³ a megszólítások használatának gyakorlata pedig erőteljesen hozzájárulhat a különböző viszonylatok formálásához.

Az újabb értelmezési módok ezzel összefüggésben arra is rámutattak, hogy azok a szociokulturális kategóriák, amelyeket korábban a nyelvhasználatot meghatározó tényezőknek tartottak (nem, társadalmi osztály), nem eredendően létező, semleges és értékmentes kategóriák, hanem maguk is az interakciók folyamatában, performatívan képződnek meg és alakulnak. Az identitás nyelvi, kommunikatív cselekvések folyamatában formálódik:

Általában a nemet, az etnikumot és az osztályt olyan adott paramétereknek vesszük, amelyek keretein belül megalkothatjuk a saját társas identitásunkat. A nyelv interakcióban születő diskurzusként való tanulmányozása megmutatja, hogy ezek a paraméterek nem állandó, biztosnak vehető tényezők, hanem

¹ A dolgozat a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² Vö. Roger Brown – Albert Gilman: *The pronouns of power and solidarity*. In: Thomas A. Sebeok (ed.) *Style in Language*. Cambridge, MIT Press, 1960. 253–276.

³ Vö. Bartha Csilla – Hámori Ágnes: Stílus a szociolingvisztikában, stílus a diskurzusbán. *Magyar Nyelvőr*, 2010/3. 298–321. 299.

kommunikatív módon megalkotottak. Ezért az identitás sajátosságainak megértéséhez, hogy miképpen hatnak, és miképpen hatnak rájuk a társadalmi, politikai és etnikai különbségek, bepillantást kell nyernünk azokba a kommunikatív folyamatokba, amelyekben megszületnek.⁴

Abban pedig, hogy egy viszonylat milyen módokon alakulhat, az adott diskurzus- és viszonytípus hagyományának iteratív mintázatai által fenntartott normáknak, az abban megalkotott társas értékeknek is meghatározó szerepük van.

A megszólítások olyan műveletek, amelyek szokásrendje, ismétlődő mintázatai meghatározóak a társas identitások és viszonyulások megalkotásában és alakításában. A beszédpartnerre utaló nyelvi formák egyrészt szerepkijelölő és viszonyalakító funkciójuk, másrészt ritualizált cselekvésjellegük révén is performatív jellegűnek tekinthetők.

2. Megszólítás és gender

A megszólítások közvetlen kapcsolatban állnak a társas viszonyok jellegével: a beszélő és a hallgató neme, illetve azok azonossága vagy különbsége egyaránt összefügg a megszólítási gyakorlatokkal. A nem változója a korai, objektivista kiindulópontú megszólításkutatásban is fontos szerepet játszott, a téma klasszikusai is számos a nemre vonatkozó megfigyelést tettek, korrelációt mutattak ki.⁵

A megszólítások és a nem összefüggéseinek vizsgálatában azonban egészen új szemléletmód nyílt meg annak felismerésével, hogy a mindennapi nyelvhasználat a legtipikusabb színtere a gender létrehozásának. A társadalmi nem nyelvi megalkotottságának két vetülete is van: egyrészt a nyelv nyújtja a gender kifejezésére szolgáló nyelvi eszközkészlet potencialitását, másrészt maga a nemi identitás a beszélőközösség tagjainak aktív nyelvi gyakorlatai során jön létre. A hagyományozódó nyelvi gyakorlatok egyrészt érvényesülnek abban, hogy a szocializáció folyamatában a nyelv révén örökítődnek a normák

⁴ John Gumperz, – Jenny Cook-Gumperz: *Language and the communication of social identity*. In: John Gumperz (ed.). *Language and Social Identity*. Cambridge, Cambridge University Press, 1982. 1.

⁵ Pl. Roger Brown – Margarite Ford: Address in American English. *Journal of Abnormal and Social Psychology*. 1961. 375–385.; Paul Friedrich: *Social context and semantic feature: The Russian pronominal usage*. In: John Gumperz – Dell Hymes (eds.): *Directions in Sociolinguistics*. New York, Holt, Rinehart and Winston, 1972. 270–300.

és konvencióik; másrészt abban is, hogy az identitások genderszerepei is a nyelv révén reprezentálódnak.⁶

A megszólítások tekintetében ez azt jelenti, hogy a gender létrehozásában egyrészt azok a különböző férfi és női társadalmi funkciókra vonatkozó nyelvi elemek játszanak szerepet, amelyek a beszédpartner megnevezésére használatosak, másrészt pedig azok a rutinok is, ahogyan és amilyen eltérésekkel a megszólítási gyakorlatok a legkülönbélebb nyelvhasználati szintereken megvalósulnak.

A társadalmi nemet problematizáló konverzációelemzés rámutatott, hogy a gender nemcsak akkor válik lényegessé, amikor a beszélők nyelvileg kifejtve utalnak rá, hanem a rutinszerű aktusokban, így például a megszólításokban, üdvözlésekben, említésekben ismétlődően megvalósuló aktusok révén is.⁷ A társadalmi nem megalkotásában szerepet játszó, butleri értelemben vett, a stabil identitás illúzióját megteremtő ismétlődő cselekvések körébe⁸ a megszólítási módok, a személyközi viszonylatok nyelvi kijelölései is beletartozhatnak.

A megszólítások szokásrendje, ismétlődő mintázatai meghatározóak a nemi szerepek megalkotásában, ritualizált jellegük révén hozzájárulnak a nemi szerepek szabályokat követő citálásához. Ebben a megközelítésben ugyanis a performativitás egy adott iterációs folyamatban, a normák szabályozott és korlátozott rituális ismétlése révén értelmezhető.⁹

3. A vizsgálat célja és módszerei

A tanulmány célja, hogy szociolingvisztikai eredményekre, kérdőíves, interjúk és fókuszcsoportos beszélgetésekre épülő kutatások adataira alapján rámutasson a magyar megszólítási gyakorlat legfőbb, a nemekkel összefüggést mutató sajátosságaira, mérlegelve azt, hogy az adatok alapján felvázolható szokások és gyakorlatok hogyan járulnak hozzá a nemi szerepek kidolgozásához és társadalmi gyakorlatuk fenntartásához. A megszólítások használatának gyakorlatát, illetve annak a nemek tekintetében sajátos vonásait a saját korábbi

⁶ Vö. Kegyesné Szekeres Erika: A társadalmi nem (gender) komponensei és nyelvi vetületei. *Publikationes Universitatis Miskolcensis*, Tomus XI. 2006-2007. 55–68.

⁷ Robert Hopper – Curtis LeBaron: How gender creeps into talk. *Research on Language and Social Interaction*, 31. 1998. 59–74.

⁸ Judith Butler: *Problémás nem*. ford. Berán Eszter, Vándor Judit, Budapest, Balassi. 2006.

⁹ Vö. Gyuricza Eszter: A nemiség performativitása. *Holmi* 2006. <http://www.holmi.org/2006/09/a-nemisegperformativitasa>

empirikus kutatásaimra¹⁰, másrészt pedig egyéb olyan vizsgálatokra építem, amelyekben a megszólítási szokások értelmezésében szerepet kapott a nem változója.¹¹

Elemzésemben megszólításként értelmezem a kommunikációs partnerre utaló nyelvi elemek mindegyikét, így a tegező és nemtegező formák közötti választás lehetőségét is, összhangban a kérdéskört tanulmányozó nemzetközi vizsgálatokkal¹².

A kutatások eredményei közül dolgozatomban azokat emelem ki, amelyek a nemek tekintetében eltéréseket, számottevő megoszlást mutatnak, jelezve a nemi szerepek megalkothatóságának különbségeit. A tanulmányban ismertetett szociolingvisztikai felmérésekre alapozott kvantitatív adatok nem a konstruálás dinamizmusára mutatnak rá, hanem a rögzítettként, adottként vizsgált nemek gyakorlatai között kimutatható releváns különbségek révén a konstrukció performatív aktusait meghatározó, az ismétlésből kibomló normák kényszereit fedik fel.

4. Nemfüggő jellegzetességek a mai magyar megszólítási gyakorlatban

A magyar megszólítási szokásrendben számos olyan nyelvi megoldás mutatható ki, amelyek használati gyakorisága jelentős eltéréseket mutat a nem változójának tekintetében. A tegezés és a nemtegezés megoszlása, a nemtegezés változatainak, azaz az önöző, magázó, tetszikelő változatok használati arányainak tekintetében is a szerepviszonyokat meghatározó eltérések észlelhetők, míg a névszói megnevezések esetében a potenciális eszközkészlet különbségei is érvényesülnek a használati gyakoriság eltérő mintázatai mellett.

4.1. A tegezés-nemtegezés gyakorlatának nemi eltérései

¹⁰ Domonkosi Ágnes: *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban*. A DE Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai. 79. szám. Debrecen, 2002.; Domonkosi Ágnes: Variability in Hungarian address forms. *Acta Linguistica Hungarica*, 2010/1: 29–52.; Domonkosi Ágnes: *A nyelvi kapcsolattartás alapformái*. In: Tolesvai Nagy Gábor (szerk.) *A magyar nyelv jelene és jövője*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2017. 279–298.; Domonkosi Ágnes – Kuna Ágnes: A tetszikelés szociokulturális értéke. A tetszikelő kapcsolattartás szerepe az orvos-beteg kommunikációban. *Magyar Nyelvőr*, 2015/1: 39–63.; Domonkosi Ágnes – Kuna Ágnes: „Hanyadikra tetszik menni?” – *A kor szerepe a tetszikelés használatában*. In: Balázs Géza – Veszelszki Ágnes (szerk.): *Generációk nyelve*. Budapest, ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék – Inter – Magyar Szemiotikai Társaság, 2015. 273–285.

¹¹ Reményi Andrea Ágnes: Influences and Values: A Sociolinguistic Study in the Hungarian System of Address. *Studies in Applied Linguistics*, 1994: 85–109.; Reményi Andrea Ágnes: Nyelvhasználat és hierarchia: munkahelyi csoportok megszólítási rendszerének diádikus elemzése. *Szociológiai Szemle* 3. 2000: 41–59.; Molnár Mária: Megszólítási formák gender szempontú vizsgálata aszimmetrikus munkakapcsolatokban (Főnök-beosztott interakció) egy mezőgazdasági cég vállalati hierarchiájában. *Publicationis Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica*, 19. 2015. 256–276. 260.

¹² Friderike Braun: *Terms of Address. Problems of patterns and usages in various languages and cultures*. Berlin, Mouton de Gruyter, 1988.; Peter Trudgill: *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*. Szeged, JGYTF Kiadó, 1997.

A tegezés és nemtegezés különbségei összetett szociokulturális viszonyrendszerben modellezhetők¹³, a társas jelentést tekintve azonban a tegező forma legáltalánosabban bizalmasabb, közelítőbb, szolidárisabb viszonyt jelöl, mint a nemtegezés változatai.

A tegezés-nemtegezés variációinak megoszlását tekintve az adatok alapján minden viszonylattípuson és diskurzustartományon belül érvényesül az az összefüggés, hogy az azonos nemű diádokban magasabb a tegező formák aránya, mint az eltérő neműekben, és a legmagasabb a nők közötti viszonylatokban. A tegezés és nemtegezés arányai arra mutatnak, hogy az azonos nem nyelvileg közelebbi viszony megalkotására ad lehetőséget, illetve hogy nyelvileg a nők felé forduló formák bizalmasabbnak, személyesebbnek minősülnek.

Ez az összefüggés a szoros családi viszonylatokban, a szocializációs mintákban, a nemi szerepek korán és öntudatlanul kialakuló rutinizált cselekvéssoraiban, azaz a megnyilatkozásokban rögzülő iteratív gyakorlatokban is megmutatkozik.

A középkorostály gyakorlatában például a vizsgálatom adatai szerint kimutatható egy olyan tendencia, hogy a két szülőhöz fordulva nem egyezik meg a megszólítás személye, azaz a tegező, illetve nemtegező forma megválasztása. A női adatközlők 5,6%-a, míg a férfi adatközlők 4,2%-a az édesanyját tegezve, az édesapját pedig magázva szólítja meg. Az eltérő nyelvi kapcsolattartási gyakorlat összefüggésben lehet a családon belüli hierarchia változásának folyamatával, az apának a nyelvi gyakorlatban is érvényesülő fölérendeltsége tovább marad meg.

Nagyon kis arányban ugyan, de előfordul ennek a helyzetnek a fordítottja is: kérdőíves kutatásom két férfi adatközlője az édesanyját magázza, az édesapját viszont tegezi. Ez a helyzet, illetve az, hogy a lányok nagyobb arányban tegeznek édesanyjukat, mint a fiúk, az azonos nem szolidaritást, társas közelséget teremtő szerepére utal, amelynek adataim alapján szinte minden kapcsolattípusban szerepe van a megszólítások megválasztásában.

A szűkebb családon belüli tegeződés általánossá válásával ezek a különbségek eltűnnek ugyan, de más családi, illetve bizalmas viszonylatokban még felfedezhető a társas jelentés ilyen elkülönülésének lenyomata. Hasonló mintázatokat mutat például az anyós-após megszólításában, illetve a szülők barátainak és a barátok szüleinek megszólításában a tegező és nemtegező formák aránya. Azokban a nem hivatalos, alapvetően bizalmasságra épülő viszonylatokban, amelyekben a generációs eltérés mégis a hierarchiára mutató nyelvi rutinokat hoz működésbe, a nemek szerepe egyértelműen kirajzolódik: a szülők barátainak megszólításában az azonos nemű diádokban jelentősen nagyobb a tegeződő formák aránya, és

¹³ Domonkosi–Kuna: A tetszikelés szociokulturális értéke... 40.

bár csak kis mértékű eltérés mutatkozik, de a tegeződés legmagasabb aránya itt is a nők közötti viszonylatokban mutatható ki.

Sajátos nemek szerinti eltérést találunk ebben a viszonylatban, ugyanis a fiatalabb generációba tartozó nők részéről jóval magasabb arányt mutat az eltérő nemű idősebb generációhoz tartozó beszédpartner tegezése, mint a férfiak fiatalabb korosztálya részéről. Ez a különbség valószínűleg azzal magyarázható, hogy az idősebb generációba tartozó férfiak nagyobb valószínűséggel ajánlják fel a tegeződést, mint a nők. Ez a gyakorlat a többi adat fényében nem magyarázható egyszerűen a férfiaknak a bizalmasabb nyelvi megoldásokra való törekvésével, hanem érdemes figyelembe venni az értelmezésben azt a szempontot is, hogy ebben a szituációban a férfiak a fölérendelt pozíció által biztosított közelítés kezdeményezésének lehetőségével élnek.

A családon túlmutató szocializációs színtereket tekintve az iskolai nyelvhasználatban elsősorban abban nyilvánul meg a tegező és nemtegező formák használatának nemi különbsége, hogy a középiskola legvégéig érvényesülő aszimmetrikus és a hierarchiát erősítő személyhasználati praxist, azaz azt a gyakorlatot, hogy a tanárok tegeznek a diákokat, míg azok magázzák vagy tetszikelik őket, egyértelműen a férfi tanárok középiskolai nyelvi viselkedése töri meg. A középiskolában a felnőtt szerepekre előkészítő szimmetrikus személyjelölési módot, azaz a nemtegezést választó tanárok döntő többsége (80,24%) férfi. A férfiak által választott, a nemtegezés változatait tekintve elsősorban magázó forma magasabb arányához az is hozzájárulhat, hogy az interjúk adatai szerint a szakközépiskolákban, szakmunkásképző intézetekben a szakmai tárgyakat tanító tanárok szinte minden esetben magázzák a diákokat.

Munkahelyi viszonylatban Reményi Andrea Ágnes eredményei meggyőzően igazolták a tegezés és nemtegezés tekintetében érvényesülő nemi különbségeket.¹⁴ Kutatásának első fázisában egy szoros kapcsolathálózatú közösség megszólítási rendszerét tárta fel. A kiválasztott közösség egy 160 főt foglalkoztató budapesti gyógyszergyár két emelete: az ott dolgozó 32 nő és 20 férfi teljes kapcsolatrendszerét vizsgálta, ehhez módszerül a szociolingvisztikai interjút, illetve kiegészítésül a hitelesebb képet nyújtó résztvevő megfigyelést választva. Eredményei szerint a nem hatása igen erős a megszólítások választására, az azonos nemű párokban szignifikánsan gyakoribb a tegeződés, mint a különböző nemű viszonylatokban, a nők közötti kapcsolatokban pedig még sokkal gyakoribb, mint a férfiak között. A nők elsősorban a nemet és az életkort veszik figyelembe a tegező és magázó formák közötti választásban, a férfiak választásaiban viszont a végzettségnek, a

¹⁴ Reményi: Influences and Values... 85–109.

rangnak, a munkavégzés térbeli távolságának van erőteljesebb hatása. Később ezt a kutatást további vizsgálatokkal bővítette ki Reményi,¹⁵ még két, a hierarchia szempontjából eltérőnek ítélt munkahelyi közösségben hasonló módszerekkel gyűjtött adatokat: egy bölcsész egyetemi tanszéken és egy kórházi osztályon. Az összehasonlítás kimutatta, hogy a kórházban van a legerőteljesebb hatása a hatalomfüggő társadalmi változóknak, a beosztásnak, a rangnak; a tanszéken és a vállalatnál pedig nagyobb szerepe van a nemnek és az életkornak.

A tegezés és nemtegezés megoszlásának nemi eltérései ebben az értelmezésben azt mutatják, hogy a nemi szerepek megalkotásának iteratív megoldásai között egyértelműen meghatározóbb szerepet kapnak azok a konstruálási műveletek, amelyek a nők közötti viszonyokat bizalmasabbnak, a nőkhöz fordulás aktusait pedig közelítőbb, személyesebb lehetőségekként írják elő.

4.2. A nemtegezés változatainak nemi eltérései

A tipikusan udvariasabbnak, távolságtartóbbnak, formálisabbnak tartott megszólítási mód, a nemtegező forma a magyarban tovább differenciálódik: az *ön* és a *maga* megszólító névmások, a névmás nélkül használt egyes szám harmadik személyű igealakok, illetve a *tetszik*-kel alkotott szerkezetek egyaránt részt vehetnek a beszédpartnerek közötti viszony alakításában. Harmadik személyben a beszédpartnerre utaló névmási elemek mindegyikének és a tetszikelésnek is sajátos stílusértéke és használati köre van, egyik forma sem tekinthető semlegesnek és általános használatúnak.

A *maga* névmás alkalmazása az *ön* névmásénál bizalmasabb, informálisabb viszonyt feltételez, illetve hagyományosan a fölérendelt fél használhatja alárendelt felé, használatát ezért sokan lekezelőnek tartják; emellett a nyelvjárási változatokban való előfordulása miatt még a vidékiesség képze is beépül társas jelentésébe.¹⁶ Az *ön* hivatalosabb, formálisabb, a státuszjelölt szinterekre jellemző, az udvariasságot előtérbe helyező értékű forma. A tetszikelő szerkezet pedig tipikusan a nem egyenrangú, de bizalmas kapcsolatok érintkezési módja, személytelen szerkezetként alkalmas arra, hogy a névmáskerülés ellenére udvariasságot érzékeltessen a nem kifejezetten formális, hivatalos szintereken.

A nemtegezésen belüli nemi eltéréseket tekintve a bizalmasabbnak, illetve fölérendelt pozícióból használhatónak tartott formák a nőkhöz forduló megszólításokban gyakoribbak, azaz egyrészt a *maga* névmást tartalmazó megoldások, másrészt a tetszikelő formák is jóval

¹⁵ Reményi: Nyelvhasználat és hierarchia... 41–59.

¹⁶ Domonkosi: A nyelvi kapcsolattartás... 283–284

gyakrabban fordulnak elő, sőt az adatközlők egy része a tetszikelő formák használatát egyértelműen a megszólított neméhez kapcsolja, elsősorban vagy kizárólag nőkhöz fordulva tartja megfelelőnek.

A *maga* és az *ön* megszólító névmások használati köréhez kapcsolódó nemi jegyeket látványosan illusztrálja egy fiatal egyetemista férfi interjúalany közlése, aki arról számolt be, hogy középiskolai magyartanárától nyelvi illemtanként az az útmutatást kapta, hogy nőkhöz fordulva a *maga*, férfiakhoz pedig az *ön* forma kívánatos, és érvelésében ennek a vélekedésnek a jogosultságát azzal a megfigyeléssel is erősíteni próbálta, hogy a *magácska* formát is kizárólag a nők megszólítására használjuk. Bár ez az iránymutatás empirikusan nem igazolható, mégis fontos összefüggésekre hívja fel a figyelmet az, hogy a bizalmasabbnak, illetve egyes helyzetekben lekezelőnek, bántónak tartott névmási formát kapcsolja a nők, a hivatalosabb, tiszteletadóbb, távolságtartóbb névmást a férfiak megszólításához, mivel összességében igazodik ahhoz az adatokkal is alátámasztható gyakorlathoz, hogy a nők megszólításában elfogadottabbnak, általánosabbnak számítanak a bizalmasnak tartott formák.

Ezzel összefüggésben egy gender szempontú munkahelyi megszólításvizsgálat kimutatta, hogy egy mezőgazdasági vállalatnál a kölcsönös nemtegező formák használatát árnyalja, aszimmetrikussá teszi az a nemi alapú eltérés, hogy míg a férfi vezető a női beosztottakat következetesen *maga* névmással szólítja, addig a női beosztottak a férfi vezető megszólításában vagy igyekeznek elkerülni a névmáshasználatot, vagy pedig az *ön* formát választják.¹⁷ Az *ön* megszólítás használatában azonban ezekben az esetekben a nagyfokú hierarchiabeli különbség is szerepet játszhat, ugyanis ugyanennél a vállalatnál a vezérigazgatóhoz fordulva a férfiak is az *ön* névmást választják, másrészt a főnököket nem tegező titkárnők mindegyike a *maga* megszólítást használja a közvetlen feletteséhez fordulva.¹⁸

Az *ön* névmáshoz kapcsolható nemi alapú eltéréseket mutatja az a jelenség is, hogy az közoktatási gyakorlatban a diákok részéről a tanárok megszólításában kutatásom adatai között csak férfiakhoz fordulva érvényesült ez a változat.

A nemtegezéssel együttjáró névmásoknak vannak olyan, a nyelvhasználók jelentős része által részben régiesnek, részben modorosnak tartott változatai (*magácska*, *kegyed*, *kiskegyed*), amelyek kizárólagosan csak nőkhöz fordulva használatosak. Ezeknek a névmási szerepű elemeknek a formai megoldásai szokatlanok, a kicsinyítő képző és a megszilárdult jelző is kedveskedő célzatú, még a névmási szerepű grammatikai elemhez is a kedveskedés, a

¹⁷ Molnár: Megszólítási formák gender szempontú vizsgálata... 260.

¹⁸ Molnár: Megszólítási formák gender szempontú vizsgálata... 262.

kicsinyítés képzetét kapcsolva. Bár ezek a formák napjainkban leginkább játékos, ironikus közlések összetevőjeként használatosak, mégis egy olyan elemét jelentik a megszólítási eszközkészletnek, amely azt mutatja, hogy a nemi alapú megszólítási gyakorlat különbségei grammatikalizálódhatnak, a nyelvben rögzülő variációkat is előhívhatnak.

A nemtegezés változatai között sajátos szerepet tölt be a tetszikelés, ugyanis használata olyan szituációkhoz köthető, amelyek nem formálisak, mégis nagyfokú udvariasság kifejezése a beszélő motivációja. A tetszikelő formák használati aránya kutatási eredményeim szerint szinte minden lehetséges nyelvhasználati szintéren meghatározóbb a nőkhöz, mint a férfiakhoz fordulva. Érvényesül ez az összefüggés a közvetlen családon belül, a kiterjesztett családban, meghatározó az anyós-após megszólításának eltéréseiben, az iskolai gyakorlatban a tanárok megszólításában, a szolgáltatások színterein, az utcai kommunikációban az ismeretlenekkel való kapcsolattartásban egyaránt. A tetszikelés nemi dominanciája azért is egy sajátos mozzanat a nyelvi kapcsolattartás gyakorlatában, mert emellett az életkor, illetve az életkori különbség hangsúlyozását is erőteljesnek érzi ebben a formában a nyelvhasználók egy része, így használata olyan nyelvi megoldásnak számít, amelynek az esetében az udvarias hatásszándék sokszor bántó hatást ér el, éppen a kapcsolattartási forma társas különbségeket megalkotni és fenntartani képes lehetőségei révén.¹⁹

A nemtegezés változatainak használata és megítélése nagyfokú változatosságot mutat, az egyes elemek legáltalánosabban érvényesülő társas értékeiben egyértelműen érzékelhető a nemek szerepe. A névmásokba, a kapcsolattartási formákba kódolt nemi különbségek olyan iteratív gyakorlatokat működtetnek, amelyek a női szerepek bizalmasabb és egyben alárendelőbb formái által fenntartott normája révén határozzák meg a társadalmi nemek különbségeit.

4.3. A névszói megszólítások nemi eltérései

A névszói megszólítások a bennük foglalható szerepmegnevezések révén számos különböző társas viszonyt megalkotására alkalmasak. Használatuk ezáltal az inflexiós morfémaokban és névmásokban rögzült szerepviszonyokénál jobban kontrollálható és reflektáltabb is, azonban a jelentésbeli reprezentációk összetettebb jellege révén árnyaltabb nemi megkülönböztetésekre is lehetőséget adnak. A használati gyakorlat eltérésein túl a nominális megszólítások már a nyelvi lehetőségek szintjén is aszimmetriát mutatnak, ugyanis a formális

¹⁹ Domonkosi–Kuna: „*Hanyadikra tetszik menni?*” 273–285.

érintkezés színtereit tekintve magyarban „történetileg úgy alakult ki, hogy nincs férfiak és nők azonos szintű, udvarias megszólítására alkalmas nyelvi elem”.²⁰

A nominális megszólítások különbségei az informális színtereken, bizalmas viszonylatokban is tetten érhetők. A becéző, kedveskedő nominális megszólítások a nőkhöz fordulva és a nők által használva is gyakoribbak, mint a férfiak esetében. Ez a szabályszerűség a nyelvhasználati színtereken átívelve, gyakorlatok sokasága révén tart fenn olyan nyelvi szokásrendet, amely a női szerepekhez kapcsolódva az alárendeltség, a kedvesség, a bizalmasság mozzanatait erősíti.

A becézgetés, kedveskedés nemi eltéréseket hagyományozó mintázatai már a közvetlen családi megszólítási gyakorlatban jelen vannak. Például a szülők megszólításában az adatközlők egy része nem parallel alakváltoztatott használ: *anyuka-apu, anyukám-apám, anyukám-apu, anyuci-apu*. Ezekben a megszólításpárokban az anyát jelölő elem tipikusan bizalmasabb stílusú, kicsinyítő képzős forma. Az interjúkban szereplő további becéző formáknak is (*aci, ajszi, ajuszi, ancus-mancus, anya-banya, anyácska, anyóca, anyca, anyucicám, anyúl, anyusz, anyuszi>nyuszi, asszi, apóca, apusz, fater, faterkám, kis anya, mamszi, mamu, mamuli, mamus, mamóca, nagyfőnök*) jóval nagyobb része szolgál az anya, mint az apa megnevezésére, jelezve azt, hogy a becézgetésnek és a változatoknak a nőkhöz fordulva egyértelműen nagyobb a szabadsága.

A szocializációs mintákat tekintve a kedveskedés nyelvi gyakorlatainak különbségei a gyerekekhez fordulva is érzékelhetők. A gyerekek megszólításában a nemek szerinti megoszlást tekintve a legfeltűnőbb különbség az, hogy a férfiak szinte egyáltalán nem élnek a *név + személyjel* megszólítási lehetőséggel. A rokonsági terminusok közül pedig a *fiam, lányom* formákat nagyobb számban használják, mint a nők, akik esetében viszont a *kisfiam, kislányom* összetételek gyakoribbak. Az apák nyelvhasználatára összességében kevésbé jellemző a becézgető, a kedveskedő elemeket halmozó megszólításhasználat. Lányokhoz fordulva pedig egyértelműen több becéző formát találunk, mint a fiúkhoz, összhangban Bíró Ferenc megfigyeléseivel, aki a gyerekek névelemű megszólításait vizsgálta 10-14 év közötti adatközlőktől gyűjtve kérdőívvel adatokat.²¹

A kedveskedő becéző formák változatait inkább a nők használják, ha az apa becézi gyermekét, akkor általában egy becéző formához ragaszkodik.

²⁰ Huszár Ágnes: *Bevezetés a gendernyelvészetbe. Miben különbözik és miben egyezik a férfiak és nők nyelvhasználata és kommunikációja?* Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2009. 95.

²¹ Bíró Ferenc: *Névvel (is) nevel(het)ünk?* In: V. Raisz Rózsa – H. Varga Gyula (szerk.): *Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1999. 443–456. 448.

A nőkhöz forduló bizalmasabb megszólítások rendjét jelzi az oktatás szférája a középiskolai tanárok megszólításában is: a kérdőíves adataim alapján ugyanis a *keresztnev + néni* (47%) változat jóval gyakoribb, mint a *keresztnev + bácsi* (29%) megszólítás.

A nemi különbség egyes nyelvi elemek esetében erőteljesen hozzájárul a társas jelentés formálásához. A *tesó* megszólítás például inkább a fiútestvérek kapcsolatára jellemző, ugyanis az adatok meghatározó része ilyen viszonylatból származik; egyrészt fiúk megszólítására, másrészt pedig fiúk által is jóval gyakrabban használt forma. Ismeretlenek közötti, utcai kommunikációban az *öcsi*, *öcskös* formákat kizárólag férfiak által használt alakként adták meg az adatközlők, a *csillagom*, *tündérke* becézgető formákat pedig csak nők által használt megszólításként jelölték meg.

A bizalmasság érvényesülése abban a jelenségben is megmutatkozik, hogy a nők megszólításában akár egy-egy viszonylaton belül is jóval gyakrabban érvényesül többféle változat. A hierarchián kívül a nemi eltérésnek is szerepe lehet az egyik interjúalany beszámolójából érzékelhető aszimmetriában. A fiatal nő adatközlő egy egészségpénztárnál dolgozva pénztári munkatársként a férfi ügyvezető igazgatóval kölcsönösen magázódik, az igazgatót teljes keresztnéven szólítja, aki viszont hangulatától függően a következő változatokat használja: *Erika*, *Era*, *Era kisasszony*, *Erika kisasszony*, *Era baba*, *szeleburdi*, *leányzó*.

Az általános bizalmasabb hangvétel a nők megszólítási gyakorlatában abban is megmutatkozik, hogy a hivatalos viszonylatokban, illetve a munka világának diskurzustartományaiban a nők megszólításában gyakrabban fordulnak elő a keresztnévi megszólítások, sokszor olyan esetekben is, amikor a férfiak megszólításában szinte egyöntetű a rangra, pozícióra utaló megszólítási forma.

Nagyon látványosan és egyértelműen jelzik ezt a tendenciát Molnár Mária kutatásának eredményei.²² Egy mezőgazdasági cégnél végzett felmérései és megfigyelései azt mutatják, hogy a nők megszólításában akár beosztottak, akár vezetők, jóval gyakoribb a keresztnév vagy annak becézett változata, mint a férfiakéban, még azokban az esetekben is, ha a megszólított nő kifejezetten magas beosztásban van. A vállalati hierarchia ugyanazon szintjén lévő női és férfi főnökhöz forduló férfi beosztottak megszólításait összehasonlítva feltűnő ugyanis, hogy a feletteseiket magázó férfi beosztottaknak csak 40%-a használja a női főnökkel beszélve a *beosztás+asszony* formát, a többiek keresztnéven szólítják, míg a férfi

²² Molnár: Megszólítási formák gender szempontú vizsgálata... 272.

főnökkel magázódók közül senki sem használ keresztnévet, hanem kizárólag a *vezetéknév+úr* udvarias formát.

A felsőoktatás világából számolt be hasonló ellentmondásról kutatásom interjúalanyainak egyike: egy olyan aszimmetrikus, bántó helyzetet mesélt el, amelynek során a hivatalos, országos felsőoktatási rendezvényen a férfiakat folyamatosan rektori, rektorhelyettesi, dékáni címen szólították, míg a nőket keresztnéven. Az utólagos, erre a kettősségre reflektáló kérdésre pedig az volt a magyarázat, hogy a választott forma motivációja a kedveskedési szándék volt.

A szándék és a hatás közötti ellentmondást tovább mélyíti, ha figyelembe vesszük annak az amerikai felsőoktatási szférában végzett kísérletnek az eredményeit, amelyben a címen szólított professzorokat a hallgatók egyértelműen magasabb státuszúnak ítélték, mint a keresztnéven szólítottakat, azonban a címen szólított professzornőket kevésbé megközelíthetőnek, kevésbé közvetlennek minősítették, mint a néven szólítottakat, miközben a férfiak esetében ilyen összefüggés nem volt kimutatható.²³

A nők hivatalos, illetve formális megszólításának lehetőségeit tekintve hiányozó semleges stílusú, általánosan elfogadott megszólítási formák hozzájárulnak ahhoz, hogy a gyakorlat a mesterkéltnek, modorosnak tartott megoldások (pl. *úrhölgy*, *úrasszony*) és a bizalmas formák között ingadozik, ezért a nők hivatalos megszólítását a magyar megszólítási szokásrend egyik legkonfliktusosabb szegmensének is tartják.²⁴

Ez a problematikusság összefügg egyrészt a női névhasználat sajátosságaival, másrészt pedig az *úr* társjelölő utótag általánosan elfogadott női megfelelőjének hiányával is. Azokban a helyzetekben, amelyekben van a megszólításra alkalmas, rangot, pozíciót jelölő elem (például: *elnök*, *képviselő*, *polgármester*) leggyakrabban az *asszony* társjelölő elem áll az *úr* megfelelőjeként. Kutatásom adatközlőinek 93,4%-a udvarias, megtisztelő formának tartja, és a megfigyelések tapasztalatai is azt mutatják, hogy fokozatosan ez a megszólítási mód válik a legelterjedtebbé, akár a megszólított családi állapotától függetlenül is.

Az *úr* megfelelőjeként ezekben a helyzetekben az *úrhölgy* és az *úrnő*, *úrasszony* változatok is elképzelhetők. Ezek a formák azonban az adatok alapján jóval ritkábbak, és kizárólag az írásos, illetve a nyilvános érintkezésre terjednek ki. A hivatalos levelezésen kívül pusztán parlamenti hozzászólásban (*Tisztelt Képviselő Úrhölgy!*), illetve ünnepi beszédben,

²³ Hilary A. Takiff – Diane T. Sanche. – Tracie L. Stewart: What's in a name? The status implications of students' terms of address for male and female professors. *Psychology of Women Quarterly*, 2001. 134–144.

²⁴ Balázs Géza: A magyar nyelv művelés állapota. Tudománypolitikai áttekintés, javaslatok. *Magyar Nyelvőr*, 1999/ 1: 14.

nemzetközi megállapodás aláírása során (*Tisztelt Nagykövet Úrnő!*) találtam adatot ezekre a változatokra.

Kérdőíves kutatásom ezeknek a formáknak a használati körére, megítélésére is rákérdezett, és az adatközlők legnagyobb hányada elutasító véleményt fogalmazott meg: az *úrhölgy* megszólítást 65,9%; az *úrnő* változatot pedig 90,1% nem fogadja el a kommunikáció semleges eszközeként. Az *úrhölgy* magasabb elfogadottsága jelzi, hogy annak elterjedésére, elfogadottá válására van talán nagyobb esély. A forma használati körének jellemzéseként a következő, tipikusnak számító véleményeket kaptam: *modoros, nem használnám; komikusnak érzem, ha valaki így szólítana; előkelősködő képzetet kelt; nagyon szokatlan, én még soha nem is hallottam; csak nagyon formális helyzetben tudnám elképzelni; túlságosan, feleslegesen udvariaskodó; szerintem ez nem elfogadott megszólítási mód.*

A korlátozott használati kör, illetve az *asszony* elemet tartalmazó formák terjedése miatt sem tűnik valószínűnek, hogy ezek a megszólítási módok gyökeret verjenek a mindennapi hivatalos érintkezésben. E megszólítási formák eredeti, a korábbi megszólítási rendszerekben bevett használati köre is meglehetősen szűk volt: az írásos érintkezésben – az *úrasszony* formával együtt – elsősorban nem szólító, hanem címző funkciót töltöttek be²⁵, és élőszóban is főként az udvarias említés eszközei lehettek. Az *úrnő* önmagában a két világháború közötti időszakban elsősorban a személyzet részéről volt alkalmas az úriasszony megszólítására és említésére; szélesebb körben pedig csak néhány foglalkozásnévhez járulva volt használatos, a szélesebb körű használat kialakulását ezért a hagyományok hiánya is akadályozza.

Még problematikusabb a nők hivatalos megszólítása azokban az esetekben, amelyekben nincs megfelelő a rangra, címre, pozícióra utaló elem. A férfiak megszólításában terjedő és egyre általánosabbá váló *vezetéknév + úr* formának nincs általánosan elfogadott megfelelője. Az *úrhölgy* és *úrnő* formák általánossá válását a vezetéknévi elem mellett az is gátolja, hogy ezeknek a megoldásoknak – részben éppen a szokatlanságuk miatt – a nyelvhasználók nagy része fokozottan udvarias jelleget tulajdonít, ebben a helyzetben viszont semleges értékű formára lenne szükség. A megszólítási elemkészletnek ez a hiányossága részben összefügg azzal, hogy a nők hivatalos megszólítása még státuszjelölt szintereken is a bizalmasabb, keresztnévi formák felé vagy pedig az adatközlők többsége által (63,4%) udvariatlannak tartott önmagában álló, *vezetéknév + né* változat felé mozdulhat el. A kérdőívben kapott szubjektív nyelvi adatok alapján két forma tűnik pozitív megítélésűnek, ezért ezek terjedésére lehet számítani: a *vezetéknév + kisasszony* változatot az adatközlők 86,9%-a; a *vezetéknév +*

²⁵ Deme László – Grétsy László – Wacha Imre: *Nyelvi illemtan*. Budapest, Szemimpex Kiadó, 1999. 498.

né + *asszony* megszólítási lehetőséget pedig 73,2% találta udvariasnak. Ezek a megszólítási formák utalnak a megszólított családi állapotára, ezért nem tekinthetők általános érvényűnek, illeszkednek azonban a magyar asszonynévhasználat azon sajátosságához, hogy önmagában a név is jelezheti a családi állapotot,²⁶ szintén az egyenlőtlen nemi szerepek nyelvi megalkotásához járulva hozzá.

A kérdőívek adatait tekintve a nők és férfiak által választott megszólítási módokkal kapcsolatban azt vehetjük észre, hogy női adatközlők válaszaiban a *hölgyem* és az *asszonyom* megszólítások kisebb arányban fordulnak elő, mint a férfiakéban, ami arra is utalhat, hogy ők kevésbé fogadják el ezeket a változatokat.

A névszói megszólítások használati gyakorlata árnyaltan formálja a szerepviszonyokat, a használt megszólítási lehetőségek arányai azt jelzik, hogy míg a bizalmasabb viszonylatokban a nők, addig a hivatalos, formális helyzetekben a férfiak megszólításában érvényesül nagyobb mértékű változatosság.

5. Összegzés

A megszólítási szokásokról összegyűlt adatok értelmezésében érvényesülő társas konstruktivista szemlélet szerint a megszólítások használatában megmutatkozó nemek szerinti eltérések nem egyszerűen leképezik a társas viszonyokat, hanem maguk is aktívan érvényesülnek az egyes viszonylatok és a nemi szerepek konstruálásában. A kapott eredmények szerint így a nőkre jellemző bizalmasabb, kedveskedőbb formák iteratív mintázatai hozzájárulnak a női szerepek sajátosságainak alakításához, az aszimmetrikus nemi szerepek performatív fenntartásában a megszólítási gyakorlatok meghatározó mértékben vesznek részt.

A női szerepek nyelvi megalkotásának egyik nagy paradoxona az, hogy a közelítőnek szánt, bizalmasabbnak érzékelt formák használata, bár elsődleges hatásszándékuk a közvetlenség megteremtése, mégis – mivel általában nem kölcsönösen használt formákról van szó – a hierarchia, az alárendeltség képzetét erősíti, ismétlésük annak normáját stabilizálja.

A bizalmasabb formák túlsúlyának helyzetére csak részben lehet magyarázat a nők megszólítására szolgáló nyelvi elemkészlet hiányossága. Ráadásul a praxis ellentmondásai és

²⁶ J. Soltész Katalin: *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979. 66–69.; Takács Judit: Nők megnevezése és névhasználata gendernyelvészeti szempontból. Egy preferenciavizsgálat tanulságai. *Performa*, 2018/7. [jelen szám].

az eszközkészlet hiánya körkörösen erősítik egymást, az iterativitás felszámolhatatlanságát, a nemi szerepek aszimmetrikusságát erősítve.